

УДК 37.013.42.064.1:[376-056.36-053.2:316.61]

DOI 10.31499/2618-0715.1(12).2024.305129

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА БАТЬКІВ ДІТЕЙ ІЗ
ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО
НАВЧАННЯ**

Лехолетова Марина, кандидатка педагогічних наук, старша викладачка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4055-991X>

E-mail: m.lekholetova@kubg.edu.ua

Лях Тетяна, кандидатка педагогічних наук, доцентка, завідувачка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти, Київський столичного університет імені Бориса Грінченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8807-0497>

E-mail: t.liakh@kubg.edu.ua

Сапіга Світлана, кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9805-5381>

E-mail: s.sapiha@kubg.edu.ua

Авторами статті описано перешкоди для розвитку доступності в Україні, а також загальноприйняті людські цінності на яких повинно базуватися інклюзивне середовище.

У статті подано алгоритм для батьків або законних представників, як влаштувати дитину з особливими освітніми потребами на навчання в інклюзивний клас або групу. Проаналізовано ключові засади партнерської взаємодії соціального педагога з батьками дітей з особливими освітніми потребами. Визначено поради для батьків або законних представників, щодо підтримки дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища.

Ключові слова: дитина з особливими освітніми потребами, соціальний педагог, батьки, доступність, інклюзивне освітнє середовище, соціальна підтримка, соціально-педагогічна підтримка, соціальна робота з сім'ями, команда психолого-педагогічного супроводу, індивідуальна програма розвитку дитини.

**SOCIAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT
FOR PARENTS OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN
THE CONTEXT OF INCLUSIVE EDUCATION**

Lekholetova Maryna, PhD in Pedagogy, Senior Lecturer of Social Pedagogy and Social Work Department, Faculty of Psychology, Social Work and Special Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4055-991X>

E-mail: m.lekholetova@kubg.edu.ua

Liakh Tetiana, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Head of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Faculty of Psychology, Social Work, and Special Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8807-0497>

E-mail: t.liakh@kubg.edu.ua

Sapiha Svitlana, PhD in Pedagogy, Associate Professor of Social Pedagogy and Social Work Department, Faculty of Psychology, Social Work and Special Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9805-5381>

E-mail: s.sapiha@kubg.edu.ua

The article discusses the barriers to accessibility in Ukraine, as well as the universally accepted human values on which an inclusive environment should be based. It emphasizes that educational institutions must ensure that all children have access to an inclusive educational environment by providing a range of necessary services tailored to the different educational needs of children.

The research methods used in the article are theoretical, involving the analysis of scientific literature on the implementation of accessibility and inclusive educational environments, as well as their impact on the quality of life of children with special educational needs.

The aim of the article is to determine the role of parents in the socialization of a child with special educational needs in the context of an inclusive educational environment and the key principles of partnership between the social pedagogue and them.

The article provides an algorithm for parents or legal representatives on how to arrange for a child with special educational needs to be taught in an inclusive class or group.

The article analyzes the features of the partnership between the social pedagogue and the parents of children with special educational needs. It provides advice for parents or legal representatives on the socialization of a child with special educational needs in the context of an inclusive educational environment (finding ways to help a child with special educational needs realize their significance; strengthening the child's independence, encouragement, and self-confidence; developing skills for making correct life decisions; supporting and encouraging the development of friendships; developing self-advocacy skills).

Keywords: *child with special educational needs, social pedagogue, parents, accessibility, inclusive educational environment, social support, pedagogical support, social work with families, team of psychological and pedagogical support, individual program of child development.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Із впровадженням інклюзивного освітнього середовища, у фахівців постала необхідність активного залучення батьків до навчально-

виховного процесу, допомоги в адаптації дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. Адаптуватись дитині з особливими освітніми потребами допомагає соціальний педагог здійснюючи соціальний супровід разом з іншими спеціалістами, у тому числі досліджує особливості сімейного виховання дітей. Тому, першочерговим завданням соціального педагога для адаптації дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання є налагодження партнерських стосунків між батьками та фахівцями, які працюють у закладі загальної середньої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема відсутності комплексного підходу до створення доступного, інклюзивного середовища описана у працях А. Кунцевської, О. Ворони, О. Тохтамиша, О. Чуйко, В. Шкуро. Особливості соціально-педагогічної роботи та психологічної допомоги сім'ям, які виховують дитину з інвалідністю, проблему взаємодії батьків дітей з інвалідністю досліджували Т. Соловйова, С. Шаховська; питання соціалізації дітей з особливими освітніми потребами вивчали Т. Ілляшенко, Т. Коломоєць, А. Колупаєва, Н. Сабат, Л. Тарабасова, В. Шевченко; навчання та підтримка біологічних сімей з дітьми описана у працях О. Денисюк, Ж. Петрочко; інтегруванню людей з інвалідністю в життєдіяльність суспільства, а також окремим аспектам діяльності міждисциплінарних команд присвячені праці Л. Богданова, Н. Гришиної, Ю. Песоцька, Я. Юрків; особливості організації навчання дітей з особливими освітніми потребами та принципи міждисциплінарної взаємодії фахівців команди супроводу вивчали Я. Загутіна-Візер, А. Колупаєва, Л. Савчук.

У роботі соціального працівника з сім'ями, важливо враховувати як позитивні, так і негативні тенденції, які можуть виникати в сім'ї, сімейних стосунках як України, так у всьому світі. Це допоможе фахівцю соціальної сфери орієнтуватися в різних ситуаціях, бути гнучким, враховувати особливості, характерні для окремих категорій, типів сімей, правильно обирати методики та технології роботи з ними [1; 4].

Досліджуючи особливості соціально-педагогічного супроводу дітей з інвалідністю у закладах освіти, науковці Б. Грабовська, Т. Лях, Т. Спіріна, наголошують, що процес соціалізації дитини в соціальне, освітнє середовище буде ефективним за умов створення та врахування належних умов для розвитку дітей, їх навчання і дозвілля, набуття знань, навичок та соціальних компетенцій шляхом взаємодії батьків і фахівців закладу освіти [12].

Мета статті – визначити роль батьків у соціалізації дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання та ключові засади партнерської взаємодії соціального педагога з ними.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Поняття «доступне середовище» в широкому сенсі охоплює все, що оточує людину та впливає на її соціалізацію: архітектура, соціальне середовище, освіта (доступність до навчальних закладів), побут тощо.

До перешкод для розвитку доступності в Україні відносяться: *умовне створення доступності* (створення вибіркового елементів для забезпечення інклюзивності з невідповідними державними будівельними нормами або потребами користувачів); *створення доступності без урахування міжвідомчого підходу* (один елемент забезпечує доступність, відповідає стандартам та потребам користувача, а інший створює перешкоди); *відсутність розуміння значення доступності в забудовників* (немає єдиного бачення щодо важливості безбар'єрного середовища для всіх категорій населення); *відсутність усвідомлення важливості доступного середовища з боку громади* (при наявності умов доступності з боку забудовника чи власника, громадяни їх використовують для власних цілей); *відсутність комплексного підходу до створення*

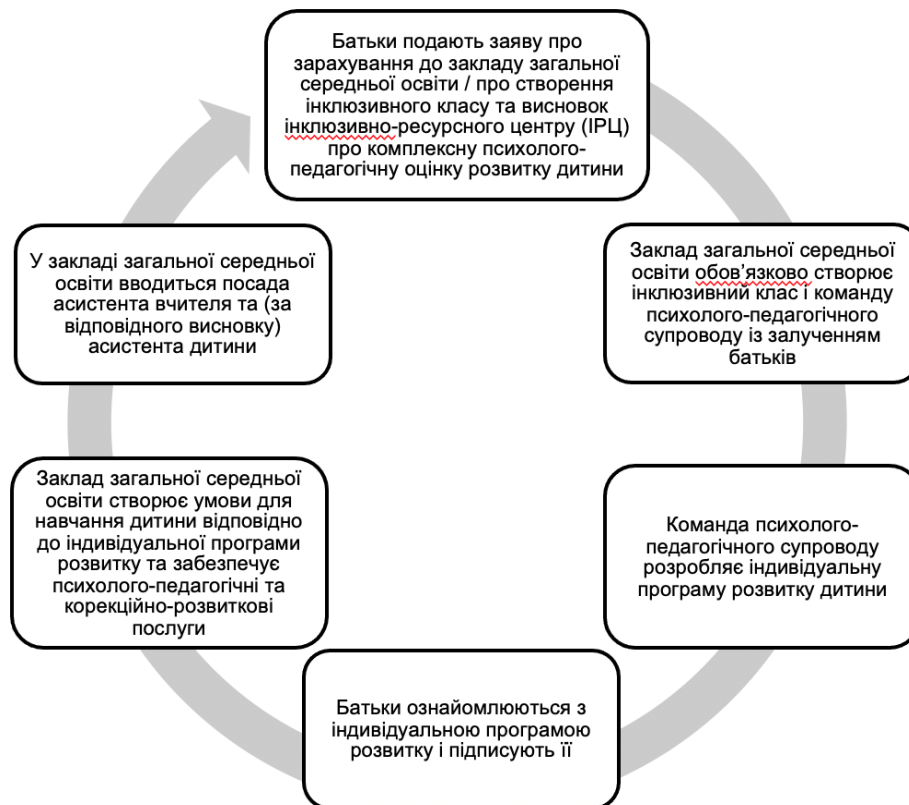
інклюзивного середовища (врахування потреб тільки людей з інвалідністю призводить до ігнорування потреб інших користувачів) [9].

Врахування загальноприйнятих людських цінностей є необхідним для створення інклюзивного середовища, зокрема, забезпечення прав і свобод членів суспільства; екологічна безпека та життя людства; створення мотивації для населення щодо їх активної участі у соціальній, громадській, економічній і політичній діяльності; активна участь громадян у формуванні і реалізації політики відкритості, відповідальності, прозорості; доступність усіх громадян до суспільної інфраструктури (громадських центрів, соціальних служб, дитячих садочків, закладів освіти, лікарень, місць відпочинку тощо) [10]. Доступність всіх дітей, без виключень, до інклюзивного освітнього середовища має забезпечуватись закладами освіти шляхом спектру послуг залежно від освітніх потреб дітей. Зокрема, незалежно від особливостей психофізичного розвитку дитини, освітнє середовище повинно відповідати її потребам і можливостям.

Згідно з статистичними даними Міністерства освіти і науки України, на 1 грудня 2023 року, кількість інклюзивних класів закладів загальної середньої освіти – 29321, в них учнів з особливими освітніми потребами – 40354. За останні п'ять років кількість учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти збільшилась більш ніж удвічі. Також, у 2022 / 2023 навчальному році у 10067 закладах загальної середньої освіти (в т. ч. спеціальних) було забезпечено безперешкодний доступ для осіб з особливими освітніми потребами до 1 поверху, що становило 77,6 % від загальної кількості таких закладів в Україні (12976). До 2 поверху доступними були 102 заклади (0,8 %), до 3 поверху доступні 94 закладів (0,7 %), до 4 поверху – 32 закладів (0,2 %) [3]. Також, в країні продовжує функціонувати мережа інклюзивно-ресурсних центрів, які покликані забезпечувати системний, кваліфікований психолого-педагогічний супровід здобувачів закладів дошкільної освіти та закладів загальної середньої освіти.

Наразі в Україні (в умовах воєнного стану) продовжують працювати 664 інклюзивно-ресурсні центри. Вони надають послуги з проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку, корекційно-розвиткові послуги та здійснюють психолого-педагогічний супровід під час навчання дітей з особливими освітніми потребами, в тому числі з числа внутрішньо переміщених осіб [3].

В Законі України «Про освіту» [6] зазначено, що батьки мають право обирати для своєї дитини заклад освіти, освітню програму, вид і форму здобуття освіти. Заклад загальної середньої освіти або заклад дошкільної освіти, до яких звернулись батьки дитини з особливими освітніми потребами, повинні створити інклюзивний клас або групу. Алгоритм для батьків або законних представників, як влаштувати дитину з особливими освітніми потребами на навчання в інклюзивний клас або групу представлено на рис. 1. У процесі зарахування дитини до закладу освіти, батьки повинні займати активну позицію щодо її навчання (зустрічатися з педагогами, обговорювати успіхи дитини, її проблеми та потреби, знаходити порозуміння), брати активну участь у складанні індивідуальної програми розвитку, спільно з командою психолого-педагогічного супроводу визначати пріоритетні напрями у програмі.

Джерело: Міністерство освіти і науки України <https://mon.gov.ua/ua/dlya-batkiv/algorithmi-vstupu>

Рис. 1. Алгоритм влаштування дитини з особливими освітніми потребами на навчання в інклюзивний клас або групу

Документом, що забезпечує індивідуалізацію навчання особи з особливими освітніми потребами, закріплює перелік необхідних психолого-педагогічних, корекційних потреб / послуг для розвитку дитини та розробляється групою фахівців з метою визначення конкретних навчальних стратегій та підходів до навчання є індивідуальна програма розвитку дитини (ІПР). До складу команди психолого-педагогічного супроводу входять: директор закладу чи його заступник, учителі, асистент учителя, практичний психолог, батьки, асистент дитини та всі інші особи залучені до освітнього процесу) із залученням батьків [3]. Робота команди психолого-педагогічного супроводу регулюється «Примірним положенням про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти» і стає міждисциплінарною завдяки залученню до неї різних фахівців, з метою забезпечення всебічного розвитку дитини у закладі освіти [2, с. 41]. Однією з складових соціалізації дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища є готовність діяти в життєво важливих ситуаціях. Вона може мати уявлення про правила поведінки, але не застосовувати їх в житті, зокрема в освітньому середовищі, через те, що не відчуває свою приналежність до життя школи і тому це не готова взаємодіяти з іншими. Тому, влаштувавши дитину з особливими освітніми потребами на навчання в інклюзивний клас або групу, батькам та працівникам закладу освіти потрібно докласти максимум зусиль для соціалізації дитини в нових для неї умовах. Це дозволить їй активно брати участь в житті школи, класу, а в подальшому і в житті суспільства.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

Поради для батьків або законних представників, щодо підтримки дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища представлено на рис. 2.

Пошук способів допомогти дитині з особливими освітніми потребами усвідомити свою значущість, спираючись на сильні сторони	Посилення незалежності дитини, заохочення та впевненості у собі
<ul style="list-style-type: none">– не уникати розмов про особливі потреби і про те, що це означає для навчання;– пояснювати дитині результати оцінювання, для кращого розуміння нею своїх можливостей та потреб, а також для чого знадобляться ті чи інші знання в житті;– говорити, що кожен(а) навчається зі своєю швидкістю та індивідуальним підходом;– наголошувати, що у разі виникнення проблем, дитині завжди допоможуть;– з метою програвання можливих ситуацій, які можуть виникнути з дитиною в школі, корисно вдома моделювати рольові ігри із можливими варіантами виходу із ситуацій;– заохочувати дитину до активної діяльності в школі, командної взаємодії з однолітками;– пояснювати дитині як реагувати у разі виникнення конфліктних ситуацій або образ з боку однолітків.	<ul style="list-style-type: none">– допомагати дитині у висловленні думок вголос;– наголошувати на позитивному;– уникати порівняння з іншими; створювати можливості для розвитку нових навичок;– створювати ситуації, коли дитина зможе допомагати іншим;– розповідати дитині про її походження, розвивати почуття гордості;– розвивати у дитини стійку позицію, що вона все зможе.
Розвиток навичок прийняття правильних життєвих рішень	Підтримка та заохочення у налагодженні дружніх відносин
<ul style="list-style-type: none">– перед прийняттям рішення заспокоювати дитину;– вчити проговорювати проблему, яка виникла;– допомагати знаходити можливі шляхи вирішення проблем відкидаючи ті варіанти, що будуть непосильними для дитини;– обговорювати шляхи втілення прийнятого рішення і подальші дії, якщо щось піде не так;– оцінювати результати та аналізувати втілене в життя рішення.	<ul style="list-style-type: none">– обговорювати з дитиною важливість дружби в житті;– створювати ситуації, коли дитина зможе максимально взаємодіяти з іншими дітьми;– заохочувати дитину до спілкування з іншими дітьми та демонстрації зацікавленості до інших людей.
Розвиток навичок самоадвокації	
<ul style="list-style-type: none">– залучати дитину до обговорення індивідуальної програми розвитку у якості слухача;– допомагати дитині готуватись до зустрічей з учителями;– підтримувати дитину у встановленні навчальних цілей, обговорювати їх результати після досягнення; розвивати навички самоорганізованості;– сприяти зустрічам та спілкуванню з іншими дітьми з особливими освітніми потребами;– моделювати вдома ігри, коли дитина може попрактикуватись у навичках самоадвокації.	

Рис. 2. Підтримка дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища

Серед функцій соціального педагога як учасника команди психолого-педагогічного супроводу є: соціально-педагогічний патронаж дитини з особливими освітніми потребами та її батьків; соціалізація дитини з особливими освітніми потребами, адаптація її у новому колективі [5]. Вважаємо, що одним із ключових завдань покладених на соціального педагога є налагодження партнерської взаємодії з батьками дитини з особливими освітніми потребами, надання їм консультативної соціально-педагогічної допомоги, рекомендацій, порад з питань соціального розвитку дитини тощо.

Співпраця соціального педагога з батьками буде ефективнішою за умови міждисциплінарної взаємодії фахівців. Поєднання індивідуальних консультацій, групових занять та зустрічей з батьками, сприятиме розширенню соціального оточення, підвищенню батьківського виховного потенціалу [8]. Підвищити ефективність роботи соціального педагога з дітьми з особливими освітніми потребами, допоможе поінформованість про виховні особливості сімей, в яких виховуються діти та систему моральних і духовних цінностей батьків. Це також дозволить підібрати та застосовувати доцільні методи й прийоми у соціально-педагогічній роботі. Часто через неправильно підібрані форми і методи соціально-педагогічного впливу на дітей з особливими освітніми потребами, можуть виникати передумови для формування в них негативного відношення до навчання.

Проведення соціальним педагогом індивідуальних консультацій з батьками допоможе їм реалістично сприйняти себе і свою дитину, усвідомити її проблеми та особливості, зрозуміти завдання соціально-педагогічної і корекційної роботи. Консультативний вид роботи повинен враховувати методичний (освоєння спеціальних програм, технологій, педагогічних інновацій тощо) і психологічний (особливості дитини, її можливості, адаптація у суспільстві) аспекти [7]. Залучаючи батьків до спеціальних навчальних-просвітницьких програм, позитивно впливатиме на налагодження стосунків між батьками і дітьми, сприятиме відновленню функціональних зв'язків сім'ї. Активна участь батьків в освітньому процесі закладу освіти, зокрема, навчанні дитини, а також залучення до шкільних засідань або волонтерська діяльність у школі – це перший крок до усвідомлення батьками своєї ролі в команді закладу освіти, інклюзивного класу, групи.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Впровадження інклюзивного навчання в закладах освіти можливе за рахунок дотримання якісного підходу у навчанні дітей з особливими освітніми потребами. Це дозволить не тільки працювати у напрямку здобуття знань, умінь та навичок, а й сформувати у дітей готовність діяти в життєво важливих ситуаціях покладаючись на досвід.

Для досягнення позитивного результату у соціалізації дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного освітнього середовища, батькам необхідно пам'ятати про важливість мати міцні робочі стосунки з членами команди психолого-педагогічного супроводу, повідомляти її членам важливу інформацію, що може впливати на навчання дитини, застосовувати навички адвокації для відстоювання інтересів дитини, шукати взаємовигідні рішення із педагогами, які безпосередньо працюють з дитиною, брати участь в житті закладу освіти, підтримувати навчання дитини вдома та сприяти створенню соціальних зв'язків для допомоги дитині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Актуальні питання соціальної роботи : навч. посіб.* / О.М. Денисюк та ін. ; ред. кол.: О.В. Епель, Т.Л. Лях, І.В. Силантьєва. Ужгород : РІК-У. 2023. 420 с.
2. Загутіна-Візер Я., Денисюк О. Принципи міждисциплінарної взаємодії фахівців команди супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами. *Ввічливість. Humanitas.* 2023. № 2. С. 38–44, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.6>
3. Міністерство освіти і науки України. (2023). URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani> (дата звернення: 20.11.2023).

4. Петрочко Ж. В., Денисюк О. М. Навчання та підтримка біологічних сімей з дітьми: сучасний досвід Чеської Республіки та України. *Науковий журнал Хортицької національної академії (Серія: Педагогіка. Соціальна робота)*. 2022. 1(6). С. 131–141.
5. Примірне положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти. Наказ МОН № 609 від 08.06.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0609729-18#Text> (дата звернення: 24.11.2023).
6. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII (редакція від 02.07.2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 20.11.2023).
7. Соловійова Т. Соціально-педагогічна робота з сім'ями, які виховують дитину з інвалідністю, в закладах дошкільної освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 5. С. 418–429.
8. Спіріна Т., Дорофіна М. Соціальна робота з сім'ями, які виховують дитину з інвалідністю у територіальній громаді. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 2. С. 151–156, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.22>
9. Сучасні теорія і практика соціальної реабілітації: монографія / О.В.Чуйко, А.В.Кунцевська, О.М.Тохтамиш та ін. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2021. 336 с.
10. Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю. Інклюзивний туризм для осіб з інвалідністю. Головна | Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю. URL : <https://www.ispf.gov.ua/news/inklyuzivniy-turizm-dlya-osib-z-invalidnistyu> (дата звернення: 31.08.2023).
11. Юрків Я. І. Мультидисциплінарна команда як форма соціально-педагогічної роботи з розумово відсталими дітьми та їхніми сім'ями. *Наук. вісник ужгородського нац. ун-ту*. 2013. Вип. 21. С. 218.
12. Grabowska B., Spirina T., Liakh T. Social and pedagogical support of students with disabilities in higher education institutions. *The Modern Higher Education Review*. 2020. Vol. 5. P. 62–71, doi: <https://doi.org/10.28925/2518-7635.2020.5.6>

REFERENCES

1. *Aktualni pytannia sotsialnoi roboty : navch. posib.* (2023). O.M. Denysiuk ta in. ; red. kol.: O.V. Epel, T.L. Liakh, I.V. Sylantieva. Uzhhorod : RIK-U. 420. [in Ukrainian].
2. Zagutina-Vizer, Ya., Denysiuk, O. (2023). Pryntsypy mizhdystyplinarnoi vzaiemodii fakhivtsiv komandy suprovodu molodshykh shkoliariv z osoblyvymy osvithnyimi potrebamy. *Vvichlyvist. Humanitas*, 2, 38–44, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.6> [in Ukrainian].
3. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2023). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani> [in Ukrainian].
4. Petrochko, Zh. V., Denysiuk, O. M. (2022). Navchannia ta pidtrymka biolohichnykh simey z ditmy: suchasnyy dosvid Cheskoj Respubliki ta Ukrainy. *Naukovyy zhurnal Khortytskoj natsionalnoj akademii* (Seria: Pedagogika. Sotsialna robota), 1(6), 131–141. [in Ukrainian].
5. Prymirne polozhennia pro komandu psykholoho-pedahohichnoho suprovodu dytyny z osoblyvymy osvithnyimi potrebamy v zakladi zahalnoi serednoi ta doshkilnoi osvity. Nakaz MON № 609 vid 08.06.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0609729-18#Text> [in Ukrainian].
6. On education: Law of Ukraine dated 05.09.2017 № 2145-VIII (revision dated 02.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].
7. Soloviova, T. (2018). Sotsialno-pedahohichna robota z simiami, yaki vykhovuyut dytynu z invalidnistiu, v zakladyakh doshkilnoi osvity. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii*, 5, 418–429 [in Ukrainian].
8. Spirina, T., Dorofina, M. (2023). Sotsial'na robota z sim'yamy, yaki vykhovuyut' dytynu z invalidnistyu v terytorial'nyy hromadi. *Vvichlyvist. Humanitas*, 2, 151–156, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.2.22> [in Ukrainian].
9. Suchasni teoriia i praktyka sotsialnoi reabilitatsii: monohrafiia. (2021). O.V.Chuiko, A.V.Kuntsevskaya, O.M.Tokhtamysh ta in. 336. [in Ukrainian].
10. Fond sotsialnoho zakhystu osib z invalidnistiu. Inklyuzyvnyi turizm dlia osib z invalidnistiu. Holovna | Fond sotsialnoho zakhystu osib z invalidnistiu. URL: <https://www.ispf.gov.ua/news/inklyuzivniy-turizm-dlya-osib-z-invalidnistyu> [in Ukrainian].
11. Yurkiv, Ya. I. (2013). Multydystyplinarna komanda yak forma sotsialno-pedahohichnoi roboty z rozumovo vidstalymy ditmy ta yikhnyimi sim'yamy. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, (21). 218. [in Ukrainian].
12. Grabowska, B., Spirina, T., Liakh, T. (2020). Social and pedagogical support of students with disabilities in higher education institutions. *The Modern Higher Education Review*, (5), 62–71, doi: <https://doi.org/10.28925/2518-7635.2020.5.6>